

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Katarzyny Michalczuk pt. „Wpływ zamachów terrorystycznych na popyt turystyczny i wybrane zachowania turystyczne – przykład Egiptu, Maroka i Tunezji”, napisanej pod kierunkiem dr hab. Anny Dłużewskiej, prof. UMCS, na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej, Wydział Nauk o Ziemi, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

Wypełniając zapis art. 187 oraz art. 190 ust. 3. ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce przedstawiam opinię dotyczącą rozprawy doktorskiej przygotowanej przez mgr Katarzynę Michalczuk pt. „Wpływ zamachów terrorystycznych na popyt turystyczny i wybrane zachowania turystyczne – przykład Egiptu, Maroka i Tunezji”.

Zgodnie z przywołaną ustawą oraz wytycznymi Rady Doskonałości Naukowej (2022) przedmiotem mojej oceny są następujące elementy:

- 1) ogólna wiedza teoretyczna Doktorantki w zakresie dyscypliny (geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna);
- 2) umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej przez Doktorantkę;
- 3) oryginalność rozwiązania problemu naukowego.

Rozprawa doktorska została przygotowana w formie monografii naukowej.

Biorąc pod uwagę zakres rzeczowy rozprawy można stwierdzić, że podjęta w niej tematyka ma charakter interdyscyplinary. Mieści się ona w Dziedzinie nauk społecznych, przede wszystkim w obrębie takich dyscyplin, jak: geografia społeczno-ekonomiczna (subdyscyplina: geografia turystyki), a także nauk o bezpieczeństwie, nauk polityce i administracji, nauk o zarządzaniu i jakości, a także ekonomii i finansów.

Przedłożona przez Doktorantkę rozprawa składa się z 8 numerowanych rozdziałów, wliczając w nie Wstęp oraz Zakończenie. Są one uzupełnione spisem wykorzystanych pozycji literatury oraz spisami rycin i tabel, a także 3 załącznikami (kwestionariusze ankiety w języku polskim i angielskim oraz scenariusz wywiadu). Całość liczy 189 stron.

W rozdziale 1. przedłożonego opracowania zatytułowanym Wstęp Doktorantka uzasadniła podjęcie tematyki badawczej oraz przedstawiła strukturę, przedmiot, cele i zakres pracy, a także omówiła podstawowe pojęcia w niej wykorzystane. Zostały one sformułowane w następujący sposób:

Przedmiot pracy: wpływ zamachów terrorystycznych na popyt turystyczny Egiptu, Maroka i Tunezji oraz wybrane zachowania europejskich turystów (Polaków oraz Brytyjczyków) podróżujących do tych destynacji

Główne cele badań:

- 1) Określenie zmian w popycie turystycznym oraz wpływach z turystyki do budżetu Egiptu, Maroka i Tunezji w następstwie zamachów terrorystycznych w latach 1999-2019

- 2) Zidentyfikowanie wpływu ataków terrorystycznych na wybrane zachowania turystyczne
- 3) Opracowanie wskaźnika percepcji poziomu zagrożenia terrorystycznego w Egipcie, Maroku i Tunezji

Zgodnie z deklaracją Doktorantki praca ma charakter metodyczny, poznawczy i aplikacyjny, przy czym szczegółowe cele poznawcze zostały określone, jak niżej.

Szczegółowe cele poznawcze:

- 1) Rozpoznanie zmian w ruchu turystycznym według celu podróży w następstwie zamachów terrorystycznych
- 2) Określenie charakteru turystyki w Egipcie, Maroku i Tunezji
- 3) Rozpoznanie natężenia zjawiska terroryzmu w Egipcie, Maroku i Tunezji
- 4) Określenie głównych europejskich rynków źródłowych korzystających z lokalnych usług turystycznych Egiptu, Maroka i Tunezji
- 5) Określenie rankingu analizowanych destynacji pod względem zagrożenia terrorystycznego w percepcji Polaków i Brytyjczyków
- 6) Zidentyfikowanie różnic w opracowanej liście rankingowej względem narodowości oraz pod kątem Globalnego Indeksu Terroryzmu

Biorąc pod uwagę, przedstawione przez Doktorantkę w rozdziale wprowadzającym, przedmiot pracy jej cele i strukturę, a także związane z nimi zakresy: rzeczowy, przestrzenny i czasowy przeprowadzonych analiz można stwierdzić, że stanowią one dobre (choć wydaje się, że niekompletne) podstawy metodologiczne (i pozametodologiczne) pracy. W powyższym kontekście na szczególne podkreślenie zasługuje właściwe uzasadnienie wyboru Egiptu, Maroka i Tunezji jako tych krajów, których dotyczyły badania. Wybrano je na podstawie przemyślanych, możliwie precyzyjnych kryteriów, co wskazuje na dojrzałość Doktorantki, a także podnosi wiarygodność uzyskanych wyników.

Jednocześnie, zdaniem recenzenta, zabrakło tutaj precyzyjnego i świadomego określenia *expressis verbis* problemu badawczego oraz uszczegóławiających go pytań problemowych, które powinny stanowić punkt wyjścia do przyjęcia określonych tez lub hipotez. Można przyjąć, że funkcję problemu badawczego w dużym stopniu pełni wskazany przez Doktorantkę przedmiot badania (w odniesieniu do którego w normalnej procedurze określa się szerszą sytuację problemową lub węższy problem badawczy). Wymienione cele zaś, po zmianie formy oznajmującej na pytającą, mogłyby z powodzeniem pełnić funkcję pytań.

Odnosząc się do celów szczegółowych, określonych przez Doktorantkę jako cele poznawcze, wydaje się, że mają one w dużo większym stopniu charakter użyteczny, dotyczący sytuacji turystyki w badanych krajach, w kontekście zagrożeń terroryzmem. Cele poznawcze z natury swojej powinny zaś odnosić się do zagadnień teoretycznych ukierunkowanych na wyjaśnienie lub zrozumienie (w zależności od przyjętej orientacji metodologicznej) mechanizmów społecznych leżących u podstaw obserwowalnych zjawisk (w tym przypadku relacji jakie zachodzą między turystyką a terroryzmem).

Przedstawione przez Doktorantkę wyjaśnienie podstawowych pojęć użytych w pracy niewątpliwie ułatwia jej odbiór, zwłaszcza w odniesieniu do pojęć kluczowych, takich jak: terroryzm, przychody z turystyki międzynarodowej czy też zachowania konsumenckie. Wydaje się jednocześnie, że nie było konieczności przytaczania kilku definicji turystyki, których znaczenie, zwłaszcza w kontekście prowadzonych badań oceniam jako znikome.

W rozdziale 2. rozprawy Doktorantka przeprowadziła dyskusję podjętej w pracy problematyki w świetle literatury przedmiotu. W szczególności objęła ona wpływ ataków terrorystycznych na popyt i zachowania turystyczne, a w szerszym aspekcie na całą gospodarkę; ze szczególnym uwzględnieniem Egiptu, Maroka i Tunezji. W warstwie metodycznej zaś przedstawiono metody stosowane w badaniach w wymienionym zakresie. Oceniając powyższy rozdział (a także rozdział 4) należy podkreślić, że Autorka wykazała się w nim olbrzymią erudycją w obrębie poruszanej problematyki. Problematyki, która z natury swojej ma charakter interdyscyplinarny, co wymagało studiowania publikacji z różnych ww. dyscyplin, ze szczególnym uwzględnieniem aspektów przestrzennych związków turystyki i terroryzmu. Konstatacja powyższa stanowi jedną z głównych przesłanek do pozytywnej oceny wiedzy teoretycznej Doktorantki w zakresie dyscypliny geografia społeczno-ekonomiczna, ze szczególnym uwzględnieniem geografii turystyki – jako jednej z jej subdyscyplin.

Rozdział 3. rozprawy zawiera podstawowe informacje na temat trzech krajów objętych badaniem, ze szczególnym uwzględnieniem warunków rozwoju turystyki jakie w nich występują. Został on opracowany z wykorzystaniem danych wtórnych pochodzących z różnych źródeł, które zostały w większości przetworzone przez Doktorantkę. Treść tego rozdziału nie ma charakteru stricte naukowego, może natomiast pełnić funkcję wprowadzającą, polegającą na nakreśleniu ogólnego tła środowiskowego, społeczno-gospodarczego oraz politycznego Egiptu, Maroka i Tunezji, ułatwiającego śledzenie zasadniczej części rozprawy.

Rozdział 4. rozprawy poświęcony jest zagadnieniom terroryzmu w regionie Bliskiego Wschodu oraz Północnej Afryki. Przedstawiono w nim (określoną na podstawie analizy przedmiotowej literatury oraz pochodzących z różnych źródeł danych wtórnych) ogólną sytuację w zakresie zagrożeń terroryzmem w całym regionie, ze szczególnym uwzględnieniem trzech wybranych krajów. Przygotowując tę część pracy Doktorantka wykazała się dużą wnikliwością i rzetelnością badawczą polegającą m.in. na uwzględnieniu w swoich analizach zróżnicowanych źródeł informacji, co zdaniem recenzenta zasługuje na podkreślenie.

Jedyna uwaga natury techniczno-redakcyjnej dotyczy lepszego ustrukturyzowania rozdziału 4., który mógłby zostać podzielony np. na trzy podrozdziały odpowiadające trzem krajom. Podział taki korespondowałby ze strukturą całej rozprawy (rozdziały, podrozdziały i paragrafy), a co ważniejsze, byłby bardziej łatwiejszy w odbiorze dla czytelnika.

W rozdziale 5. rozprawy Doktorantka przedstawiła założenia metodologiczne badań obejmujące przede wszystkim schemat postępowania badawczego, na który złożyły się: analiza literatury przedmiotu; badania terenowe; studia materiałów źródłowych; identyfikacja rynków źródłowych; ocena wpływu zamachów terrorystycznych na zachowania turystyczne oraz określenie poziomu zagrożenia terrorystycznego w percepcji turystów. W dalszej kolejności zostały przedstawione (bez szerszego uzasadnienia) hipotezy robocze, które przyjęto oddzielnie dla danych wtórnych i danych pierwotnych.

W ocenie recenzenta rozdział ten pozostawia największy niedosyt. Wątpliwości budzi przede wszystkim sam schemat postępowania badawczego. Jak już wcześniej wspomniano, punktem wyjścia powinno być określenie problemu badawczego (sytuacji problemowej) skonkretyzowanego w formie pytań badawczych. Te z kolei winny stanowić podstawę do przyjęcia hipotez roboczych (i ewentualnie hipotezy głównej), stanowiących przypuszczalne odpowiedzi na nie. W dalszej procedurze przyjęte hipotezy powinny być weryfikowane (sprawdzone) w świetle uzyskanych wyników. W powyższym kontekście wydaje się, że przyjęte przez Doktorantkę hipotezy w ograniczonym stopniu spełniają to kryterium. Część z nich ma też charakter dość oczywisty (w tym sensie są one bardziej tezami niż hipotezami). Szkoda też, że Autorka nie przedstawiła szerszego uzasadnienia przyjętych hipotez, co być

może pozwoliłoby rozwiązać powyższe wątpliwości recenzenta. Podsumowując, wydaje się, że lepszym sposobem przedstawienia podstaw metodologicznych rozprawy byłoby omówienie ich na początku opracowania, w następującym układzie: 1) problem badawczy, 2) pytania problemowe, 3) hipotezy badawcze. Następnie zaś przejście do własnych badań empirycznych (realizowanych z użyciem określonych metod i technik), których wyniki posłużyłyby do weryfikacji hipotez, znalezienia odpowiedzi na pytania, a w konsekwencji do rozwiązania problemu badawczego, a tym samym osiągnięcia celów naukowych rozprawy.

W rozdziale 6. Doktorantka przedstawiła wyniki przeprowadzonych badań empirycznych (jakościowych i ilościowych) oraz ich wstępną interpretację. Rozdział ten jest najobszerniejszy w całej rozprawie i został podzielony na cztery podrozdziały, w tym w trzech z nich wyróżniono dodatkowo po kilka paragrafów.

W podrozdziale 6.1. Autorka przedstawiła wyniki wywiadów przeprowadzonych z przedstawicielami instytucji turystycznych z trzech badanych krajów. Odnosząc się do uzyskanych przez Doktorantkę wyników na pozytywne podkreślenie zasługuje jednoznaczne i uczciwe wskazanie przez nią ograniczeń jakie wyniknęły w tej części badań, prowadzących w konsekwencji do niezadowolającej wiarygodności samych wyników. Fakt ten zasługuje na pozytywne podkreślenie. Świadczy on o dojrzałości naukowej Doktorantki i jej właściwej postawie etycznej.

W podrozdziale 6.2. przedstawiono wyniki analiz dotyczących zależności między popytem turystycznym a zamachami terrorystycznymi w badanych trzech krajach, z poprawką uwzględniającą trend globalny. Autorka w sposób bardzo szczegółowy, z uwzględnieniem rocznych przedziałów czasowych, przedstawiła zmiany liczby przyjazdów turystów zagranicznych do poszczególnych krajów, w odniesieniu do liczby zamachów terrorystycznych w poszczególnych latach (objętych badaniem). Dodatkowo, Doktorantka podjęła próbę identyfikacji różnic w popycie turystycznym w odniesieniu do przyjazdów w calach rekreacyjnych i służbowych na przykładzie Egiptu.

W podrozdziale 6.3. Autorka przedstawiła wyniki badań ankietowych ($n = 802$) dotyczących wpływu zamachów terrorystycznych na zachowania turystyczne, obejmujące wyjazdy oraz zakupy wycieczek fakultatywnych, obywateli Polski ($n = 402$) i Wielkiej Brytanii ($n = 400$) w odniesieniu do trzech badanych krajów. W konkluzji zaznaczono, że nie odnotowano znaczących różnic między zachowaniami turystycznymi ankietowanych Polaków i Brytyjczyków, przy czym obie grupy jednoznacznie wskazywały na negatywny wpływ ataków terrorystycznych na ich zachowania turystyczne.

Podrozdział 6.4. zawiera ocenę poziomu odczuwalnego zagrożenia terrorystycznego przez respondentów z Polski i Wielkiej Brytanii (ta sama próba badawcza) w odniesieniu do trzech badanych krajów. Doktorantka użyła do tego celu prostego, ale dającego interesujące wyniki, wskaźnika ilościowego bazującego na 11-stopniowej (nie jak wskazano w pracy 10-stopniowej skali). Podobnie jak w badaniu zachowań turystycznych, również w tym przypadku nie zanotowano istotnych różnic między Polakami i Brytyjczykami w percepcji zagrożeń terroryzmem w kontekście turystyki.

Podsumowując wyniki analiz przedstawionych w rozdziale 6. na uwagę zasługuje ich szeroki zakres rzeczowy obejmujący zarówno wykorzystanie danych pierwotnych, uzyskanych na podstawie własnych badań empirycznych, jak również danych wtórnych, pochodzących z różnych źródeł. Biorąc pod uwagę prawdopodobnie ograniczone (pod wieloma względami) możliwości Doktorantki (nawet z uwzględnieniem faktu, że posiłkowała się ona firmą zewnętrzną) należy bardzo wysoko ocenić nakład pracy włożony w przeprowadzenie tych badań. Uzyskane wyniki stanowią bez wątpienia wartościowy materiał analityczny, którego interpretację przedstawiono w rozdziale 7.

Rozdział 7. rozprawy zawiera dyskusję uzyskanych wyników oraz wnioski z niej wyływające. W tym sensie można powiedzieć, że stanowi on kluczową część pracy. Na podkreślenie zasługuje tutaj odniesienie przez Doktorantkę uzyskanych wyników do przyjętych wcześniej hipotez badawczych, co pozwoliło na ich weryfikację. Ostatecznie wszystkie hipotezy zostały potwierdzone. Z pewnością na pozytywną ocenę zasługuje również przeprowadzenie dyskusji wyników własnych badań empirycznych osadzonej w szerszym tle literatury przedmiotu. Po raz kolejny świadczy to o erudycji Autorki i jej rozległej wiedzy dotyczącej poruszanej problematyki. O dojrzałości badawczej Doktorantki niewątpliwie świadczy także fakt, że dostrzega ona i wskazuje obszary, w obrębie których należy rozwijać badania na temat zagrożeń jakie niesie terroryzm w krajach uzależnionych od turystyki

W rozdziale 8. rozprawy (stanowiącym jej zakończenie) Autorka stwierdza, że założone główne cele badawcze pracy zostały osiągnięte. W dalszej części rozdziału twierdzenie to zostaje przez Doktorantkę w sposób skrótowy (i dość lakoniczny) uzasadnione, m.in. poprzez odniesienie się do (wcześniej omówionych) szczegółowych wyników badań.

Podsumowanie oceny i końcowa konkluzja

Biorąc pod uwagę olbrzymie znaczenie podjętej przez Doktorantkę problematyki, a także sposób rozwiązania problemu badawczego m.in. poprzez osadzenie przyjętej koncepcji badań w szerokich studiach literaturowych, a także zastosowanie różnorodnych metod i technik badawczych, uważam, że rozprawa w znaczącym stopniu przyczynia się do uzupełnienia luki poznawczej w zakresie zagrożeń jakie niesie terroryzm w krajach, które opierają w dużym stopniu swoją gospodarkę na turystyce.

Oceniając jednocześnie przedłożoną rozprawę doktorską w świetle wskazanych przez ustawodawcę elementów stwierdzam, że: Doktorantka posiada ogólną wiedzę teoretyczną w zakresie dyscypliny geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna (w odniesieniu do podjętej tematyki), potrafi samodzielnie prowadzić pracę naukową oraz, że w przedłożonej rozprawie zaproponowała oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, głównie w formie przyjęcia określonej koncepcji badań oraz zastosowania różnych metod badawczych wywodzących się dodatkowo z odmiennych wzorców metodologicznych (badania ilościowe i jakościowe).

Mając powyższe na uwadze stwierdzam, że przedłożona przez Doktorantkę rozprawa spełnia wszystkie warunki stawiane rozprawom doktorskim, określone w art. 187 przytoczonej ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Wnioskuje tym samym o dopuszczenie jej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Leszek Butorach